

УДК 378.22
О-53

Наталія ОЛЕКСЮК

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ФОРМУВАННЯ ДИТИНИ У РІЗНІ ВІКОВІ ПЕРІОДИ ЇЇ РОЗВИТКУ

На основі детального аналізу формування особистості виявлено особливості її соціального формування. Визначено особливості соціального формування у дитячому віці та розкрито вплив означеного процесу на задоволення соціально-культурних потреб дитини залежно від її віку та статі. Обґрунтовано роль сім'ї та навчально-виховного закладу у соціальному формуванні дитини та визначено основні шляхи його вдосконалення у цих визначальних для дитини соціокультурних середовищах.

Ключові слова: дитина, сім'я, школа, потреба, соціальне формування, особистість, процес.

Постановка проблеми. Реалізація нової освітньої парадигми в Україні викликає потребу в оновленні змісту навчання й виховання дітей. Особливого значення надається проблемі їхнього соціального формування. Формування особистості – це, як правило, початковий етап становлення особистісних властивостей людини. Особистісний ріст індивіда зумовлений безліччю зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішнього належать: приналежність індивіда до визначеної культури, соціально-економічного класу й унікального для кожного сімейного середовища. З іншого боку, внутрішні детермінанти включають генетичні, біологічні та фізичні фактори.

Суспільство є інститутом, який завжди продукує образ особистості, процес розвитку якої спрямований на досягнення соціуму, історично вироблених форм і способів спілкування з природою, а також норм людських взаємин. Соціальне формування

передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, що впливає на активне засвоєння і відтворення нею системи суспільних зв'язків. Соціальне формування належить до тих процесів, під впливом яких люди вчаться спільно жити і ефективно взаємодіяти один з одним [1, 14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що у педагогічній науці активно розробляється проблема створення освітнього, навчально-виховного, розвивального та інших видів середовищ, які зумовлюють соціальне формування особистості. Питання сутності, змісту та структури соціального формування особистості висвітлювалися у дослідженнях Л. Бондаренко, В. Глушкова, А. Дорошенко, І. Колінько, Г. Носова, О. Полуніна та ін. Проте, слід зазначити, що у їхніх роботах поняття соціального формування розглядається у зв'язку з професійним формуванням особистості. Особливості процесу соціалізації в сім'ї вивчали О. Бондарчук, А. Капська, П. Каптерев, В. Кравець, Л. Чулкова. Особливості взаємостосунків батьків і дітей у сім'ї досліджувалися Т. Алексеєнко, В. Костів, В. Кузь, І. Сіданіч, Л. Юзефік, В. Перегуда, О. Смирнова, Н. Химич. Цінною рисою праць вітчизняних педагогів М. Алексеєвої, Л. Василенка, Л. Осьмак є аналіз різноманітних дійових відношень підростаючої особистості до навколишнього природного і суспільного середовища. С. Архипова, І. Єрмаков, Л. Лепіхова, Л. Савчин, М. Сохань більше уваги приділяли соціально-психологічній та життєвій компетентностям особистості. М. Гончарова-Горянська аналізує роботи зарубіжних авторів, присвячених означеній проблемі.

Незважаючи на широкий науковий інтерес до проблеми соціального формування дитини, вона і сьогодні залишається надзвичайно актуальною та малодослідженою, оскільки постійно змінюються умови, що визначають означений процес.

Мета статті полягає у виявленні та обґрунтуванні соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку та визначенні шляхів оптимізації означеного процесу в сім'ї і навчально-виховному закладі.

Формування особистості – це процес становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку. Виділяють три види формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, самоформування [3, 217].

Виявлено, що джерелом, внутрішнім змістом формування особистості є внутрішні й зовнішні суперечності між: збудженням і гальмуванням; задоволенням і незадоволенням, радістю та горем; спадковими даними і потребами виховання; рівнем сформованості особистості й ідеалом (оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає особистість до самовдосконалення); потребами особистості та моральним обов'язком (щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона "стримується" моральним обов'язком людини); прагненнями особистості та її можливостями (коли індивід прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень його пізнавальних можливостей ще недостатній, йому потрібно посилено працювати над собою) [8].

З'ясовано, що соціальне формування – це цілеспрямований, неперервний і закономірний процес, у ході якого відбуваються якісні зміни особистості, що стосуються її суспільного життя чи окремих його компонентів – соціальних відносин, соціальних інститутів тощо. Процес соціального формування особистості можна охарактеризувати як поступове розширення (у міру набуття індивідом соціального досвіду) сфери її спілкування і діяльності, як процес розвитку саморегуляції та становлення самосвідомості і активної життєвої позиції. Умовою, проявом і результатом соціального формування особистості є її соціалізація [1, 25].

Доведено, що соціальне формування є неперервним, але нерівномірним процесом. Неперервність його полягає у постійній потребі особистості у соціальних змінах. Соціальне в людині збагачується, набуває чи втрачає щось, зберігає певний рівень отриманого досвіду. У ході соціального формування особистості задовольняються її соціально-культурні потреби – усвідомлена або неусвідомлена індивідом необхідність наявності знань, умінь, потрібних для активного засвоєння культури суспільства. Цей процес змінюється залежно від багатьох факторів, у тому числі: типу темпераменту, схильностей індивіда, умов середовища, самоактивності, статі, віку та ін. [3, 221].

Визначальне значення для процесу соціального формування має суспільне виховання. На сьогодні можна виділити три сфери людського суспільства, які впливають на соціальне і особистісне

формування дитини. Передовсім сім'я, а в ній – відносини матері, батька, братів і сестер; по-друге, це група ровесників, і, нарешті, – це все зростаюче спілкування з дорослими людьми ззовні власної сім'ї, взаємовідносини з суспільством і його культурою. Здоровий і гармонійний розвиток дитини відбувається у рамках дії всіх трьох сфер, і недоліки в одній з них можуть його серйозно порушити або затримати. Як найважливіші інститути соціального формування розглядають сім'ю та навчально-виховні заклади [2, 13]. Також вагомими чинниками соціального формування дитини є різноманітні виховні організації, основними соціалізуючими функціями яких виступають: залучення дитини до загальної культури людства; створення умов для її індивідуального розвитку та духовно-цілісної орієнтації; автономізація поколінь; диференціація вихованців, відповідно до суспільної та професійної структури людства; релігія, яка поширює свої моральні цінності на суспільство, в якому існує, дає відповіді на питання про зміст життя, про вічність та істину, гармонізує духовний світ віруючого, допомагає йому в усвідомленні своїх проблем та в духовному захисті від світських потрясінь і неприємностей.

Сім'я як основне середовище формування особистості дитини – це перше людське середовище, з яким малюк тісно стикається і яке повною мірою задовольняє його потреби, формуючи особистість. Така роль сім'ї визначається тим, що в найбільш ранній період розвитку дитина встановлює емоційні відносини лише з дорослими людьми, і значення цих відносин визначається їх постійністю та інтимністю [2, 15]. Основне завдання сім'ї як першого соціального інституту – навчити дитину жити у злагоді з довкіллям і з собою та створити сприятливі умови для її особистісного становлення.

До основних сімейних чинників, які істотно впливають на соціальне формування дитини відносять: субкультурні (чинники, зумовлені субкультурою своєї сім'ї); чинники, зумовлені виховними можливостями батьків (відображають можливості членів сім'ї у передачі (формуванні) культури дитині); чинники, зумовлені безпосередньою виховною діяльністю батьків; “дитячий” чинник [7, 141].

Основи соціальності дитини, становлення її як особистості, розвиток індивідуальності забезпечує сімейне виховання. Виділяють різні типи сімейного виховання: статусне; соціального призна-

чення; виховання, що відрізняється своєрідністю характерологічних рис (стиль сімейного виховання); за спрямованістю змісту. Негативні наслідки сімейного виховання нерідко зумовлюються типовими помилками сімейного виховання [1, 29].

На соціальне формування дитини значний вплив також здійснюють взаємини між батьками, авторитет батьків, рівень їх освіти і культури. Сьогодні виділяються такі типи сімейних взаємин: диктат; опіка; мирне співіснування; співпраця.

Шляхом цілісного дискурсу феномену соціального формування особистості визначимо його особливості у дитячому віці та розкриємо вплив означеного процесу на задоволення її соціально-культурних потреб залежно від віку та статі.

У першій позаутробній стадії розвитку дитини, стадії немовляти, виділяють коротку, надзвичайно важливу фазу новонародженості. Починається вона з акту народження, що становить радикальну зміну способу життя дитини та пристосування до нових умов [1, 32]. Головний секрет соціального формування особистості в цей період полягає у тому, що для цього нічого спеціально робити не потрібно. Атмосфера сімейного тепла лежить в основі довіри малюка до світу, відкритості в спілкуванні з людьми, подальшого прийняття ним самого себе [2, 19]. На стадії до одного року дитина розвивається за віссю “довіра – недовіра”. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, усвідомлення того, що вона є людиною, якій можна довіряти [7, 148].

Ранній дитячий вік (другий рік життя), за визнанням спеціалістів усього світу, – унікальний період у житті людини. Дефіцит спілкування з дорослим і відсутність цілеспрямованого виховання обертаються втратами: є підстава вважати, що втрачаються потенційні можливості розвитку [6]. Морально-духовні ціннісні орієнтації також закладаються на другому році життя дитини, коли відбувається інтенсивний розвиток вищих психічних функцій. Якщо дитину позбавити активної взаємодії з навколишнім світом, вона не тільки почне відставати розумово, але й назавжди втратить відчуття спільності з ним, втратить бажання осягати нове [1, 39].

Період від 3-х до 4-х років позначається початком і розвитком наступної вікової кризи – “кризи трьох років”, для якої характерне самоствердження дитини, її намагання все робити самостійно або так, як хоче тільки вона. Намагання будь-що зламати бажання чи наполегливість дитини може призвести у майбутньому до того, що вона виросте слабохарактерною і малоініціативною, або жорстокою та впертою людиною [7, 148].

Найяскравішим і найяскравішим етапом життя людини, як правило, вважається дошкільний вік (молодший дошкільний (3 – 4 роки), середній (4 – 5 років) і старший (5 – 6 (7) років). Для дітей цього віку загальна стратегія соціального формування повинна базуватись на гуманістичних уявленнях про дитину як самоцінну особистість, що має свою волю, характер і світосприймання [1, 41]. Умовами, що забезпечують успішність такого виховного процесу в сім'ї насамперед виступають: виховання і розвиток ціннісного ставлення до життя, до кожної конкретної особистості; формування потреби в розумінні іншої людини, повазі її гідності й самоповазі; включення батьків і дітей у стосунки, сутністю яких є піклування одне про одного, про інших; наповнення життя добрими справами; нагромадження досвіду гуманних взаємин і поведінки в емоційно насичених ситуаціях, які вимагають співчуття, співпереживання і збереження власної гідності; використання кращих традицій національної етнопедagogіки, народної мудрості виховання [2, 27]. Стадія 3 – 6 років визначається розвитком дитини за віссю “ініціативність – провинна”. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати корисних навичок.

Отже, процес соціалізації дошкільника відбувається у колі сім'ї. Здорова сім'я – найприродніше середовище, в якому дитина набуває перший досвід своїх відносин з людьми, з якої вона легко переходить у людське суспільство. Завдання батьків у цей період полягає в розвитку навиків самообслуговування дитини, насиченні її інформацією, підтримці розвитку дитячої гри. Згідно з сучасними підходами до виховання дошкільника, його необхідно вправляти у двох основних галузях знань: пізнанні своєї індивідуальності (власних потреб, цілей, ідеалів, особливостей, можливостей тощо) та умов життя (природних, предметних, соціальних), від яких він залежить і на які сам впливає. Тому батьки повинні

створювати сприятливі умови для відкриття та освоєння дитиною дошкільного віку двох основних життєвих реалій – власного “Я” та навколишнього світу [2, 28]. Перехід від дошкільного віку до школярства в дитячій психології називають малою кризою. У цей період спостерігається низка проблем, труднощів у розвитку дитини [7, 151].

Молодший шкільний вік (вік дітей – 6 (7) – 10 років) відповідає рокам навчання у початкових класах загальноосвітньої школи. У цей період відбувається багато змін: змінюється соціальна позиція (був просто дитиною, тепер став школярем); змінюється соціальний інститут навчання та виховання (не садочок чи бабуся, а школа, де навчальна діяльність стає провідною, обов’язковою, соціально значущою та оцінюваною, такою, що розширює права і обов’язки дитини, її взаємостосунки з навколишнім середовищем; змінюється життя дитини (усе підпорядковується навчанню та шкільним справам). Нова роль дитини висуває свої особливі вимоги і до самосприйняття її повсякденного життя. У неї з’являються нові уявлення про те, як поводитися, які її обов’язки стосовно товаришів. Водночас з’являються уявлення і про свої права [1, 42].

Підлітковий вік – це період розвитку дітей від 11 – 12 до 14 – 15 років, що відповідає середньому шкільному віку. Особливе місце підліткового періоду в циклі дитячого розвитку відображено в таких його назвах, як: важкий, критичний, перехідний. Розвиток соціальної зрілості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві дорослих як повноцінного і рівноправного члена. З прагненням підлітків швидше стати дорослими пов’язана дуже важлива, провідна для них потреба в самостійності та незалежності. Ця потреба, зокрема, реалізується у бажанні самостійно діяти, у здатності приймати рішення і захищати власні погляди, в умінні без прямого керівництва, самостійно досягати поставленої мети [3, 226]. Низка нових явищ у психіці й поведінці підлітка, без сумніву, пов’язаний з процесом статевого дозрівання. До них належить виникнення інтересу до іншої статі, нові стосунки між хлопчиками і дівчатками, прояви симпатії, закоханості, особливої сором’язливості, особливих форм мрійливості тощо [1, 44].

Узагальнюючи ідеї виховання хлопчиків та дівчаток, можна дійти висновку, що вони ґрунтуються на засадах гендерного паритету, оскільки наголошують на тому, що: немає статево-

відповідних видів людської діяльності, освоєння будь-якого виду занять залежить від індивідуальних інтересів, здібностей, мотивації діяльності; і чоловік, і дружина відіграють однаково вагомі ролі в сім'ї та вихованні дитини; хлопчики і дівчатка, чоловіки і жінки мають рівні можливості в оволодінні трудовими вміннями та навичками кар'єрного росту; у вихованні дітей слід виходити з тези про рівні здібності, можливості статей та їхніх життєвих сценаріїв на майбутнє; недопустимо протиставляти дітей за статевою ознакою у різних сферах життєдіяльності, іграх, навчанні, планах на майбутнє; важливо розвивати вміння дітей протистояти стереотипам і статевотипізованим очікуванням: їх прийняття може обмежити особисте життя; важливо підтримувати дружнє співіснування статей в гендернонейтральному вихованні [6].

Висновки. Отже, формування особистості в дитячому віці – це, як правило, початковий етап становлення особистісних властивостей людини. Соціальне формування є необхідним явищем у процесі розвитку дитини, оскільки лише у суспільстві і під його впливом можливий всебічний і гармонійний розвиток особистості. Процес соціального формування особистості визначається багатством ідейних, моральних, інтелектуальних, естетичних відносин, які у своїй єдності становлять духовне життя особистості. У ході соціального формування особистості задовольняються її соціально-культурні потреби – усвідомлена або неусвідомлена індивідом необхідність наявності знань, умінь, потрібних для активного засвоєння культури суспільства. Осередком соціального формування особистості дитини стає сім'я з усіма її багатогранними відносинами. Саме батьки закладають основу для всебічного і гармонійного розвитку особистості дитини, що є ґрунтом для подальшого розвитку; формують правильні уявлення дитини про роль громадянина в суспільстві, працівника – на виробництві, товариша, друга – у повсякденному житті, жінки і чоловіка – у сім'ї. Окрім батьків вагомим суб'єктом соціального формування дитини виступають навчально-виховні заклади і, особливо, школа.

Основними шляхами вдосконалення соціального формування дитини в сім'ї та навчально-виховному закладі, як визначальних для неї соціокультурних середовищ є: підготовка молоді до сімейного життя; підтримка позитивного морального клімату; психологічна і моральна підготовка до народження дитини;

забезпечення взаємодії сім'ї та інших виховних інститутів; забезпечення єдності та узгодженості виховних зусиль батьків і учителів; формування критичного підходу батьків до своєї педагогічної діяльності.

Література

1. Архипова С.П. Основи андрагогіки : [навч. посіб.] / С.П. Архипова. – Черкаси : ЧДУ, 2004. – 118 с.
2. Зверева І.Д. Основи батьківської компетентності : [навч. посібник] / [упоряд.: Т.Г. Веретенко, І.Д. Зверева, Н.Ю. Шевченко] ; [заг. ред. І.Д. Зверевої]. – К. : Науковий світ, 2006. – 156 с.
3. Зверева І.Д. Соціальна педагогіка : Мала енциклопедія / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, І.В. Братусь та ін. ; [ред. проф. І.Д. Зверевої]. – К. : Центр учб. л-ри, 2006. – 336 с.
4. Ларцев В.С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / В.С. Ларцев ; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 31 с.
5. Лепіхова Л.А. Соціально-психологічна компетентність у поведінці особистості / Л.А. Лепіхова // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 2. – С. 65 – 69.
6. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність / А.К. Мудрик // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 3. – С. 4 – 6.
7. Соціальна педагогіка : підручник. – 5-те вид. виправ. та доп. / [За ред. проф. А.Й. Капської]. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 488 с.
8. Шахрай В.М. Формування соціальної компетентності особистості як умови її якісної взаємодії з суспільством / В.М. Шахрай // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 7 (242). – Ч. II. – С. 53 – 59.

Олексюк Наталия. Особенности социального формирования ребенка в разные возрастные периоды его развития. На основе детального анализа формирования личности выявлены особенности ее социального формирования. Определены особенности социального формирования в детском возрасте и раскрыто влияние указанного процесса на удовлетворение социально-культурных потребностей ребенка в зависимости от его возраста и пола. Обоснована роль семьи и учебно-воспитательного заведения в социальном формировании ребенка и определены основные

пути его совершенствования в этих определяющих для ребенка социокультурных средах.

Ключевые слова: ребенок, семья, школа, потребность, социальное формирование, личность, процесс.

Oleksiuk Natalia. Features of the social formation of the child at different ages of it's development. Based on a detailed analysis of identity formation revealed features of its social formation. The features of the social formation in childhood and reveals the impact of this process may meet social and cultural needs of the child depending on their age and gender. The role of the family and the educational institution in the social shaping of the child and the main ways to improve these determinants for child socio-cultural environments.

Key words: child, family, school, need, social formation, personality, process.